

ՄԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

Շատ անգամ պատմության մութ կետերը մեզ պարզաբանում և լրացնում են ավանդություններն ու արձանագրությունները: Բայց տարաբախտաբար մեր ժողովուրդը դեռևս միայն ինքն ասում ու ինքն է լսում իրեն «պապական խոսքը»՝ ավանդությունը: Գյուղացու պատմախոսի՝ ավանդապահ ծերուկի ձայնը դուրս չեկավ իրեն օդայի չորս մրոտ պատերից: Ճշմարիտ է, թեև եղան անձեր, որ փորձեր արին այդ գործով զբաղվելու, բայց նրանք էլ դեռևս մի որոշ քայլ չարին և դեռ շատ հեռու են իրենց նպատակին հասնելուց, հետևաբար, դեռ մեր գրականության մեջ համարյա բոլորովին անմշակ և նույնիսկ պարապ է նրա տեղը: Մեր պարբերական թերթերը, մանավանդ «Նոր-Դարը», հորդոր են կարդում և հաճախակի հիշեցնում այդ թերին լրացնելու մեծ անհրաժեշտությունը, հավաքելով ժողովրդի հոգու և մտավոր ստեղծագործության արդյունքները: Անկասկած սա ուրախալի երևույթ է և, ինչպես երևում է, այդ ձայնը սկսում է արձագանք տալ: Անշուշտ սա պետք է համարել ուրախալի երևույթ. ցանկանում ենք սրտագին, որ «ասողին ճշմարիտ լսող լինի»: Ժողովուրդը շատ նյութ ունի տալու ամեն մեկին:

Դեռ շատ պատմական տեղեր մեր հայրենիքում մնացել են անհայտ ոչ միայն գիտնական աշխարհին, այլև մեր գրագետներին: Այդ դասին է պատկանում և Լոռին՝ շնորհիվ յուր անմատչելի, ամուր դիրքի, որ մինչև այսօր պահել է ժողովրդի դյուցազնական ոգին և ստեպ-ստեպ ավազակներ, «իգիթներ», «աժդահաներ» է հարուցել և հարուցանում, իսկ վերջիններս «շլապկավորի» հետ չունին, և նրանց դուր գալու համար պետք է իրենց տարագով երևալ նրանց ձորերում: Շատ անգամ հարցասերին չեն պատասխանում և թե պատասխանում են՝ ծուռ ու սխալ, որովհետև վախենում են մի «խաթաբալա» չի դուրս գա մեջիցը:

Դսեղ գյուղը գտնվում է Լոռում, Ձորագետ (Բերգուջ կամ Դեբեղ) գետի աջ ափի վերա, այնտեղ՝ ուր նրա երկու մեծ ճյուղերը միանում են: Նա կղզիացած է Լոռու անդնդախոր ձորերի մեջ գտնվող մի փոքրիկ հարթավայրի վերա, երեք կողմից ձորերով, ժայռերով և չորբորդ կողմից՝ հարավից, մի փոքրիկ լեռնաշղթայով պատած:

Դսեղ բառը կարծելի է, որ «դուրս տեղ» բառերից լինի կրճատված յուր գատված դիրքին հարմար: Բնակիչները զուտ հայեր են՝ հարյուր տնից ավելի: Դսեղը հայտնի է յուր «իգիթներով», բնակիչների կյանքի սահմանը իրենց երկրագործական մաճն է, հովվական մահակը և որսորդական հրացանը: Խոսելով փոքրիշատե Դսեղի մասին, իմ նպատակս է պատմել մի ավանդություն, որ իբրև տեղացի լսել եմ ծերերից:

Ավանդությունը սուրբ ու անշփոթ պահելու համար անհրաժեշտ են երկրի ամուր դիրք և ժողովրդին խաղաղ կյանք. բազմահալած մի ժողովուրդ չէ կարող սուրբ ու անշփոթ պահել յուր «պապական խոսքը»՝ ավանդությունը:

Դսեղի դիրքը իսկապես շատ ամուր է, սակայն բազմաթիվ ավերակները ապացույց են, որ աշխարհավեր փոթորիկներ են անցել այս տեղով և ինչ ասել կուզե, որ միայն շինությունները չեն ենթարկվել նրանց կործանիչ ազդեցության: Այդ ամուր անկյունում ևս անպակաս է եղել խռովություն, սուր և հալածանք: Նրա բնակիչները ցրվել են զանազան կողմեր և այժմ ամբողջ գյուղեր են կազմում: Եղել է ժամանակ, որ գյուղն ամայի, անմարդաբնակ է մնացել, և բնակիչները գաղթել են ժամանակավորապես, օրինակ՝ Վրաստան: Դսեղ գյուղի հին նշանները ցույց են տալիս, որ նա եղել է երբեմն մեծ և հարուստ: Գյուղից շատ ու քիչ հեռավորության վերա գյուղացիները շինության համար քար հանելու ժամանակ գետնի տակից գտնում են տան պատեր, զանազան տեսակ ամանի կտորներ և այլ իրեր: Գյուղացիներից մեկը, օրինակ, տան տեղ փորելու ժամանակ գտավ գետնի տակ երկու մեծ սենյակի տեղ՝ սալած բավական մեծ-մեծ կարմիր ներկած աղյուսներով. մի կողմը կար մի փոքրիկ տաշտաձև ավազան քարյա, իսկ մեջտեղը մի աղյուս չորս մաս բաժանած գծերով և ամեն մասում մի կնիք և մի տառ (ոչ հայերեն), որոնց նշանակությունը դեռ չէ բացատրված: Դժբախտաբար չկարողացա ընդօրինակել այդ, որովհետև վերան ցորենի շտեմարան էր շինած: Գյուղացիները այդ տան տեղին «Թագավորի աղջկա բաղնիս» են անվանում: Գյուղի շրջակայքում կան շատ հանգստարաններ, որոնցից մի քանիսն արդեն անհետացել են, և տեղերը երկրագործի խոփն է վարում:

Գյուղի մեջ գտնվում են երկու հանգստարաններ՝ հին և նոր: Հինը, որ բավականին մեծ է, լիքն է խաչարձաններով: Այդ խաչարձաններից նշանավոր են երկուսը՝ բարձրությամբ մոտ երկու սաժեն: Նրանցից մեկը խաչարձանն է՝ կանգնած երեք մեծ

քարերից կազմած պատվանդանի վերա. նրա գլուխն ևս, որպես առհասարակ խաչարձաններինը, խոնարհեցրած է, գուցե անձրևից պահպանելու համար, և կոչվում է «ծածկան» (չոկ քար է): Նրա քանդակները շատ նուրբ են:

Խաչարձանի ճակատին (ծածկանի վերա) քանդակած է Փրկիչը՝ նստած դիրքով, աջ ձեռքով բարձրացրած, իսկ ձախ ձեռքին բռնած մագաղաթ՝ վերան գրած՝ «Ես եմ լոյս աշխարհի», շուրջը այլ պատկերներ և ներքև կա խաչած Հիսուսը. խաչի գլխին գրած է «Սա է թագաւոր հրէից», աջ կողմից մի աջ և մի աղավնի, շուրջը՝ «Աջ Տեառն և հոգի Աստուծոյ». ապա խաչյալ Հիսուսի բևեռած մի ձեռքից մինչև մյուսը խաչի վերա՝ «Ձեռք որ զերկինս արարին տարածեցան ի խաչիս». խաչի մի կողմը կանգնած են «Հովհաննէս» և «Նիկողոյիմոս», մյուս կողմն՝ «Աստվածածին» և «Հովսէփ», ձեռքին «կտավ». խաչի ներքև գլուխն է «Ադամի»:

Պատվանդանի վերա կա հետևյալ արձանագրությունը, որ իսկապես մեր ուշադրության ամենից ավելի արժանի մասն է:

Ի թվ. 2Լ.

Ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Տէրունս որդի Խալըլին իմ աղբերացովս կանգնեցի զԽէչս յանուն Գրիգորոյ որ զուր և դառն մահուամբ ի Քրիստոս փոխեցաւ որ է պարծանաց և զմարդոյ եղբայր մեր որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեցէք», պատվանդանի ձախ երեսին՝ «Վահրամ յիշեցէք»:

Նույն հանգստարանում հիշյալ արձանից դեպի արևմտա-հյուսիս գտնվում է մի այլ արձան՝ չորսանկյունի և չորս երեսն ևս քանդակած: Այդ քանդակների նշանակությունը զանազան կերպով են բացատրում գյուղացիները:

Նրա պատվանդանի վերա կա հետևյալ բավական անմիտ արձանագրությունը. «Ես Վահրամ զաւտար շինաբ քաննկ թողի վկայ ապնայն Գագկայ Խորիշահ ով իսափանէ յԺը հայրապետաց նգովեցի Տէր Աստուած ողորմի միխթարչին»:

Գյուղացիները մեր հիշած երկու հուշարձանները համարում են քույր և եղբոր խաչարձաններ: Առաջինին եղբայր—Լուսավորիչ, երկրորդին քույր—Աստվածածին անվանելով: Այժմ մենք կաշխատենք գտնել, արդյոք այդ ավանդությունը հիմք ստանում է մեր պատմագրերից ևս:

Առաջինի արձանագրությունից իմացանք, որ զուր ու դառն մահվամբ ի Քրիստոս փոխված մի անձնավորություն է Գրիգոր անունով. իսկ երկրորդից չիմացանք, թե Գազիկի՞նն է թե՞ Խորիշահինը: Եթե ենթադրենք՝ ժողովրդի ավանդությունը ճշմարիտ է, և քույր ու եղբայր են դրանք, ուրեմն այս մահարձանն էլ քրոջ համարելով՝ կարող է Խորիշահինը լինել և ոչ Գազիկինը, որովհետև Խորիշահ կնոջ անուն է և ոչ Գազիկ: Սակայն ովքե՞ր են դրանք:

Մեր կարծիքով, առաջինը պետք է լինի Գրիգոր Մամիկոնյան Մարգարանը՝ որ ապրում էր ԺԲ դարում և Խորիշահը՝ նրա քույրը: Դսեղ գյուղին մոտերքը գտնվող սուրբ Գրիգոր կոչված մի վանքի արձանագրության մեջ հիշված է «ԹՎ. ՈՂ. Գրիգոր որդի Մարծպանայ...» — «ԹՎ. ՈԿԶ-Ես Կոստանդ որդի Գրիգոր<ի>, թոռն Համագասպայ...»: Իսկ մեր պատմիչներից էլ Կիրակոս պատմագիրը, որ ժամանակակից էր Գրիգոր Մամիկոնյանին և Սանահին էր ուսանում վանական վարդապետի մոտ, որ նույնպես մոտ է Դսեղին, Նետողաց ազգի սովորությունները պատմելուց հետո գրում է. «Զայս ամենայն պատմեաց մեզ Գրիգոր Մամիկոնեան...»: Մի ուրիշ տեղ ևս. «Յետ Համագասպայ եղև Մարգարան Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան ամս տասն զոր սպանեն խազերք...»: Նույն դարու պատմաբաններից շատերն են հիշում այդ Գրիգորին:

Իսկ երկրորդը՝ Աստվածածինը, պետք է լինի սրա քույրը՝ Խորիշահը, որպես հիշած է սուրբ Գրիգորի արձանագրության մեջ «Ամքլեա դայեակ Խորիշահի դստեր Մարգարանայ...»: Իսկ մենք գիտենք, որ վերոհիշյալ Գրիգորն ևս Մարգարանի որդին էր: Կիրակոս պատմագիրը գրում է... «զոր Քուրդ անուանէին հայ ազգաւ կրօնիւք քրիստոնէայ և որդիք իւր Վաչէ և Հասան և կին նորա Խորիշահ յազգէ Մամիկոնէից դուստր Մարգարանայ քոյր Ասլան-Պէկին և Գրիգորոյ...»:

Մենք կարծում ենք, որ հուշարձանների և ս. Գրիգորի անունով վանքի արձանագիրները և Կիրակոս պատմիչի խոսքերը բավական հաստատություններ են, որ այդ գերեզմանները Մամիկոնյան Գրիգորինն և նրա քույր Խորիշահինն են: Սակայն լսենք, թե ժողովուրդը ինչ ձևով է պատմում այդ ավանդությունը: Մամիկոնյանները ԺԱ և ԺԲ դարերում գոյություն ունեին Դսեղ գյուղում և այնտեղ իրենց համար կալվածներ ունեին, որպես հիշված է արձանագրությունների մեջ, որոնցից հայտնի են Ասլանբէկ և Գրիգոր՝ որդիք Մարծպանայ. Համլիկ՝ որդի

Սմբատայ, Մարծպան՝ որդի Սարգսի, Սարգիս՝ որդի Սմբատայ, որդույ
Համագասպայ-Մարծպանայ, Կոստանդ՝ որդի Գրիգորի, թոռն Համագասպայ,
Համագասպ Մամիկոնեան. Վասակ՝ որդի Սմբատայ:

Բայց ահա և ավանդությունը:

Մի ժամանակ, երբ Հայոց թագավորությունը արդեն վերջացել էր, ամեն մարդ ինքն
յուր գլխի տեր և թագավոր էր համարում: Ահա այս Լուսավորիչն էլ այն ժամանակ
յուր համար գործ ու տերություն «սարքած» ժողովուրդը խաղաղ կառավարում էր ու
«թշնամու աչքը հանում»: «Անօրենները», որպես իրենց սովորությունն էր, հավաքվել
էին իրանց երկրիցը, «չու քաշել», ուրիշ աշխարհներ էին քանդում ավարառության ու
սպանության համար:

Այս Լուսավորիչը (Գրիգորը), որ մի խելոք, արթուն ու քաջ մարդ է եղել,
պահապաններ է կարգել սահմաններումն ու Դոդի¹) գլխին մարդիկ դրել, որ եթե մի
անսովոր շարժում տեսնեն՝ զանգահարեն, իմաց անեն իշխանին: «Անօրենները» եկան
մոտեցան մեր երկրի սահմանին և իմացան Լուսավորիչ իշխանի գործության,
քաջության մասին: Նրանց գլխավորը, որ մի խորամանկ և խելոք մարդ է եղել,
կանգնեցրել է յուր գործին ու ասել. «Քաջությունը երկու տեսակ է, նրանցից մեկը
բազկի է, որի գործությամբ հասել ենք մինչև այստեղ, իսկ մյուսը՝ խելքի, որ գերազանց
է բազկի քաջությունից. շատ բաներ պատմում են այս երկրի իշխանի ու ժողովրդի
քաջության մասին, և դուք տեսնում եք, թե որքան անմատչելի է երկիրը: Ասում են, որ
այդ իշխանը պահակներ, դիտողներ ունի կարգած, և մենք մինչև առաջ դրանց չձեռք
բերենք՝ չենք կարող մոտենալ իշխանական շենին»: Այսպես խոսեց և յուր գործերից
կորովիները մի խումբ կանացի շորով՝ ներքուստ զինվոր, ճանապարհ ընկան իրենց
տիրոջ հրամանը կատարելու: Մնացած գործը նույն տեղում պետք է սպասեր մինչև
գիշերվա հասնելը: Ուղարկված զինվորները հասան և կանացի շորով իբրև
ուխտավոր, ամեն բան վերջացրին իրենց տիրոջ հրամանի համեմատ՝ «պահակներին
ու դիտողներին սպանեցին»: Յուր ապարանքում քնած միջոցին բարբարոսները
հարձակվում են վայրենաբար շենի վերա: Գրիգոր իշխանը աղմուկ լսելով, վեր թռավ,
առավ յուր սուրը և վազեց թշնամու առաջ, բայց արդեն ուշ էր գործը կարգի բերել.
սարսահար ժողովրդի մի մասը փախան ձորերը, մի մասը կովեցավ և մեռավ այնտեղ,

¹ Դիդ երևի դետ, դիտել բառիցն է հորինված: Այդպես կոչվում է Դսեղ գյուղի մոտ գտնված մի փոքրիկ բլուր:

սպանվեցավ և Գրիգոր իշխանը: Նրա քույրը (Խորիշահ), լսելով այս, սուր առավ և վազեց եղբորն օգնություն, կովեց և նա ևս սպանվեցավ այնտեղ և քույր ու եղբայր թաղվեցան, ուր որ ընկան: Անօրենները ավերեցին, քանդեցին շենը, որը կրակեցին, որը ավար առան ժողովրդի ստացվածքից: Ժողովուրդը արձան կանգնեց յուր քաջ նահատակների վերա և հարգեց ու որդոց-որդի ավանդեց նրանց արարքն ու վախճանը մեզ:

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, այս ավանդությունը ամենևին չէ հակառակում Կիրակոս պատմագրի պատմածին՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի մահվան մասին:

Այս բոլորը ի նկատի առնելով, մեզ համար անկասկածելի է, որ հիշյալ խաչարձանները պատմական հիշատակներ են Գրիգոր Մամիկոնյանի և նրա Խորիշահ քրոջ վերա: